

IZVORI PSIHOLOGIJSKOGA ZNANJA – PREMA BRENTANU, 1874.¹

DARIO ŠKARICA
Institut za filozofiju, Zagreb
Institute of Philosophy, Zagreb
Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet
University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences

UDK: 159.9 Brentano, F.
Izvorni znanstveni članak / *Original scientific paper*

Primljeno / *Received*: 27. VIII. 2015.

U ovom su članku sustavno izloženi razni izvori psihologijskoga znanja, na osnovi pomna istraživanja Brentanove *Psychologie vom empirischen Standpunkte* (1874.), posebno prve njezine knjige, u kojoj su neki od tih izvora detaljno izloženi, drugi pak tek usput spomenuti. Pritom se pod *izvorima* misli, prvo, na spoznajne izvore, kao što su introspekcija, percepcija, razum, memorija i svjedočanstvo, drugo, na svu građu koju psihologija istražuje, od osobnih iskustava do društvenih normi, umjetnina itd. i, treće, na razne metode kojima se psihologija služi u istraživanju te građe. K tome, Brentanovi su nazori o pojedinim izvorima psihologijskoga znanja izloženi, prvo, u širem povijesnom kontekstu problema introspekcije, kako su ga formulirali Kant i Comte, s rješenjima koja su ponudili J. S. Mill i Wundt i, drugo, u kontekstu tadašnjih Lazarusovih i Steintalovih te Wundtovih nastojanja oko utemeljivanja nove psihologijske grane, tzv. psihologije naroda.

KLJUČNE RIJEČI: *Brentano, introspekcija, povijest psihologije, psihologija naroda*

U ovom članku izlučujem iz Brentanove *Psihologije*,² posebno iz prve njezine knjige, što bi sve bilo, prema Brentanu, predmet psihologije, a što njezina građa, i koji bi sve bili izvori psihologijskoga znanja, koje pak njezine metode.

Pritom predmetom psihologije zovem sve ono o čemu ona hoće steći znanje. Njezinom građom pak zovem sav empirijski materijal koji joj stoji na raspolaganju za spoznaju njezina predmeta ili, drukčije rečeno, materijal iz kojeg ona crpi svoje spoznaje. Građom dakle zovem zapravo ono što će Külpe početkom XX. st. u svojim predavanjima iz psihologije zvati upravo izvorima psihologije (*Quellen der Psychologie*), prema analogiji s povijesnim izvorima (Külpe, 1920: 32-42). Termin *izvori psihologijskoga znanja* u užem smislu zadržavam za izvore opravdanja i znanja kako ih standardno shvaća epistemologija – dakle, za percepciju, introspekciju, razum, memoriju i svjedočanstvo.³ Sâm Brentano

¹ Ovaj rad je financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom 5343.

² Kraticom *Psihologija* označavam prvo izdanje Brentanove *Psychologie vom empirischen Standpunkte*, objavljeno 1874. godine u Leipzigu.

³ Pritom, terminom *razum* obuhvaćam i znanja a priori i zaključivanje.

katkad rabi termin *Quelle* upravo u ovom značenju (Brentano, 1874: 35, 41, 42, 49, 54). Pod metodama psihologijskog istraživanja shvaćam u ovom kontekstu razne načine na koje psihologija eksploatira građu što joj stoji na raspolaganju ili, drugim riječima, razne načine na koje se psihologija služi izvorima znanja pri eksploataciji te građe – kojim joj izvorima pristupa, kako te izvore kombinira, u kojem redoslijedu itd.

U širem smislu, termin *izvori psihologijskoga znanja* obuhvaćao bi dakle i građu (kao u Külpea) i pojedine metode kojima dolazimo do psihologijskih znanja. U užem pak smislu, taj se termin odnosi samo na spoznajne izvore psihologijskih znanja.

Brentanova shvaćanja izlažem u povijesnom kontekstu njihova nastanka i eventualnog utjecaja. Odatle odsjeći ili kraći komentari posvećeni Comteu, J. S. Millu, Kantu, Herbartu, Lazarusu i Steinthalu, Wundtu itd. Brentanovoj koncepciji psihologije ne pristupam dakle usko se držeći isključivo Brentanova teksta, nego je nastojim sagledati i u široj perspektivi povijesti psihologije u XIX. i ranom XX. st., u eri dominacije tzv. introspekcionizma.

COMTE: PROTIV UNUTRAŠNJEG PROMATRANJA

Prema Comteu, izravno unutrašnje promatranje⁴ vlastitih aktualnih psihičkih fenomena ili je nemoguće (u slučaju intelektualnih fenomena) ili pak bezvrijedno, premda moguće (u slučaju strasti, afekata, emocija) (Comte, 1830: 33-38; 1905: 33-35).

U prvom slučaju argumenti su sljedeći. Prvo, isti organ ne može promatrati sam sebe. Oko ne može gledati sama sebe, vlastitu mrežnicu i sliku na njoj. A u slučaju izravna unutrašnjeg promatranja vlastitih aktualnih intelektualnih fenomena, organ bi bio isti, onaj koji promatra neki objekt ujedno promatrajući i to svoje promatranje tog objekta – posrijedi bi, dakle, bila u oba slučaja funkcija promatranja, s jednim te istim organom u svom temelju, organom promatranja. I kao što oko ne može gledati sama sebe, tako ni dotični organ ne može promatrati sam sebe (Comte, 1830: 35; 1905: 33-34). Drugo, neka neki um računa. Da bi promatrao to svoje računanje, mora on biti i taj koji računa i taj koji promatra to svoje računanje, mora se, dakle, nekako odvojiti od sebe sama (koji računa) i postati onaj koji to računanje promatra, ali istodobno i dalje ostati ujedno i taj koji računa. Drugim riječima, mora on biti ujedno i jedan i drugi, dvoje, tj. rascijepiti se (na dvoje), ali svejedno ostati jedan jedini i isti. To Comte drži nemogućim (Comte, 1830: 36; 1905: 34). Nazovimo ovaj argument argumentom rascjepa, podvojenosti. Treće, sam postupak koji se veže uz to navodno unutrašnje promatranje – ne misliti ni na što, okrenuti se od bilo kojega predmeta prema mišljenju samu – ostavio bi to mišljenje posve praznim (bez ikakva predmeta), tako da u njemu više ničega ne bi bilo te se ništa ne bi ni moglo u njemu ni opaziti ni promatrati (Comte, 1830: 36-37; 1905: 34).

U drugom slučaju argument je sljedeći. Unutrašnje promatranje vlastitih strasti moguće je, jer su funkcija promatranja i funkcija žudnje (strasti) dvije različite funkcije, anatomske vezane uz dva zasebna organa. Međutim, unutrašnje promatranje vlastitih strasti praktički je beskorisno. Strasti su naime što intenzivnije to izrazitije. S gubitkom intenziteta postaju

⁴ Comteov je termin *observation intérieure*, u Descoursovu i Jonesovu prijevodu *interior observation* (Comte, 1830, 1905).

one nejasne i nema puno smisla istraživati ih u tom stanju, kad više nisu dovoljno jasne, izrazite. No, obuzeti nekom strašću, kad je ona, dakle, intenzivna, ne možemo se sabrati i na nju se usredotočiti, promatrati je, nego je možemo (iznutra) promatrati samo kad je dovoljno slaba, tj. kad više nije izrazita i kad njezino (unutrašnje) promatranje zapravo i nije od neke koristi. Zato Comte zaključuje da vlastite afekte, emocije, strasti doista možemo (iznutra) promatrati, ali bez neke spoznajne koristi, te u tom smislu drži boljim promatrati ih izvana, izvanjskim promatranjem (Comte, 1830: 35-36; 1905: 34). Nazovimo ovaj argument argumentom interferencije: samo unutrašnje promatranje, sam pokušaj fokusiranja na dotičnu strast, u mjeri svoga uspjeha, utječe na nju, modificira je, čini je slabijom i manje izrazitom.⁵

Psihologiju utemeljenu na metodi unutrašnjeg promatranja Comte drži iluzornom, tako da ga i ne čude prijepori i prazna nagađanja bez ikakva stvarna otkrića, kojima je ona i nakon stoljeća svoje povijesti jasno obilježena (Comte, 1830: 33-35, 37-38; 1905: 33, 34-35).

INTROSPEKCIONIZAM

Pod introspekcijom razumijem razne, nerijetko pak u pojedinim pitanjima međusobno čak i suprotstavljene koncepcije psihologije za koje su posebno tipična sljedeća dva stava: predmet je psihologije svijest, metoda je psihologijskog istraživanja introspekcija. Pod svijješću pritom mislim na sveukupan svjesni život, na sva raznovrsna svjesna iskustva, psihičke (mentalne) fenomene i zakone njihova slijeda. Pod introspekcijom pak mislim na bilo koji oblik izravna, neposredna znanja o vlastitim psihičkim fenomenima, bilo na neposredno njihovo opažanje ili na neposredno njihovo promatranje. Pritom introspekcionističkom smatram kako onu koncepciju prema kojoj je introspekcija jedina metoda psihologijskog istraživanja tako i onu prema kojoj je ona samo glavna ili temeljna psihologijska metoda.⁶ Introspekcionizam dominira psihologijom XIX. st., sve negdje do drugog desetljeća XX. st., kad dominaciju postupno preuzima biheviorizam (Baars, 1986: 6-7, 19-44; Lyons, 1986: 3-22).

Brentanova je koncepcija psihologije izrazito introspekcionistička. Prema Brentanu, predmet su psihologije psihički fenomeni (1874: 24). Temeljni je izvor njezinih znanja introspekcija (u formi unutrašnje percepcije, unutrašnjeg opažanja) (Brentano, 1874: 35, 42). Temeljna je metoda njezina istraživanja metoda promatranja u sjećanju, bitno vezana upravo uz unutrašnju percepciju (Brentano, 1874: 42-45).

Comteovi argumenti protiv introspekcije (unutrašnjeg promatranja) ozbiljan su problem za svaku introspekcionističku koncepciju psihologije. Oni ne samo da dovode u pitanje temeljnu metodu tako koncipirane psihologije (introspekciju) nego i njezin

⁵ Na problem interferencije upozorio je još Kant, 1786. (1872 (1786): 178). Na isti problem upozorava i Herbart, 1816. i 1824. (1850 (1816/1834): 8; 1850 (1824): 206)

⁶ Pojam introspekcionizma preuzimam uglavnom od Baarsa (1986: 6-7) No rabe ga i drugi autori koji pišu o povijesti psihologije u XIX. i početkom

XX. st. – primjerice, Lyons (1986) ili Kusch (1999). Divergentnost introspekcionizma posebno ističe Danziger (1980). Klasičan slučaj u kojem ta divergentnost posebno dolazi do izražaja Wundtov je slučaj, kako ga argumentirano izlažu i Blumenthal (1988 (1975): 196-197) i Danziger (1980: 244-250).

predmet, jer ako introspekcija intelektualnih fenomena doista nije moguća, onda su ti 'fenomeni' u najboljem slučaju tek hipoteze, koje izravnim opažanjem ili promatranjem ne možemo potvrditi, zato što takvog opažanja ili promatranja (introspekcije) jednostavno nema, niti bi ga moglo biti. U tom smislu, psihologiju bismo trebali, po svojoj prilici, svesti na istraživanje afekata, emocija, strasti, pri čemu bi u tom istraživanju introspekcija bila zapravo beskorisna, te bi se ono moralo osloniti na izvanjsko promatranje.

MILL: PROTIV COMTEA

Na Comteove je argumente protiv unutrašnjeg promatranja odlučno reagirao John Stuart Mill.

Protiv Comteove tvrdnje da um treba istraživati izvanjskim promatranjem, Mill ističe da tuđe mentalne fenomene ne možemo izvanjskim promatranjem promatrati izravno, već samo po znacima (primjerice, po drhtanju tijela, bljedilu lica, rumenilu obrazâ i sl.), pri čemu u tim znakovima ne bismo mogli prepoznati dotični mentalni fenomen (osjećaj srama, straha itd.), ako nam on ne bi bio već otprije izravno poznat iz vlastitog iskustva, unutrašnje svijesti, samopromatranja⁷ (Mill, 1866: 63).

Nadalje, u svojoj se kritici Mill poziva i na rezultate Cardaillacovih i Hamiltonovih empirijskih istraživanja, prema kojima um može promatrati više predmeta istodobno, pri čemu pažnja doduše slabi, ali ne biva nemogućom. U tom bi smislu i samopromatranje bilo moguće: um bi mogao istodobno promatrati i dotični predmet (npr. neki krov ili grm, jedrenjak...) i vlastito aktualno promatranje tog predmeta. Posrijedi bi pritom bilo izravno promatranje vlastitih mentalnih fenomena, a ne indirektno, po znacima (Mill, 1866: 63-64).

Konačno, Mill upozorava i na mogućnost promatranja vlastitog mentalnog stanja u sjećanju neposredno po njegovu svršetku, dok je dojam što ga je to stanje ostavilo još uvijek svjež. Dapače, ovaj način samopromatranja Mill smatra najboljim načinom istraživanja vlastitih mentalnih fenomena. Posrijedi je također izravno promatranje, a ne posredno, po izvanjskim znacima (Mill, 1866: 64).

Istaknimo i sljedeći Millov generalni stav: čega smo god izravno svjesni, to možemo izravno i promatrati (Mill, 1866: 64).

Retrospektivno promatranje doživljava netom što se odigrao u našoj svijesti, dok je njegov dojam u sjećanju još uvijek svjež, postat će klasičan introspekcionistički odgovor na Comteove argumente protiv unutrašnjeg promatranja, posebno naglašen u Jamesa (1950 (1890): 185-192) i detaljno razrađen primjerice u Titchenera (1899: 27-35; 1899: 40-49, 111-114) ili u Külpea (1920: 42-62).⁸

⁷ Mill rabi naizmjenice termine *psychological observation*, *self-observation* i *internal consciousness* – jasno, rabi ih u srodnom, ali ne i sasvim istom značenju.

⁸ Na popularnost ovog Millovog rješenja među introspekcionistima engleskog govornog područja sve do početka XX. stoljeća upozorava i Danziger (Danziger, 1980: 245).

BRENTANO: UNUTRAŠNJA PERCEPCIJA

Pod unutrašnjom percepcijom⁹ Brentano razumije usputno opažanje vlastitih psihičkih fenomena. Kad, naime, svoju pažnju usredotočimo na neki drugi predmet, npr. na neki fizički fenomen, usput bivamo svjesni (opažamo, percipiramo) i vlastite psihičke procese usmjerene na taj predmet – oni dakle pritom nisu u fokusu naše pažnje (u fokusu je dotični fizički fenomen), nego se nalaze negdje na marginama svijesti, na njezinu rubu, ali smo ih ipak svjesni, *implicitite*. To Brentano zove unutrašnjom percepcijom (Brentano, 1874: 36).

Pod psihičkim fenomenima Brentano razumije misli, sudove, ugodu i bol, žudnju i gađenje, odvratnost, nadu, strah, odluku, namjeru i sl. Drži ih objektima, predmetima unutrašnje percepcije (Brentano, 1874: 35). Premda pri unutrašnjem opažanju psihički fenomeni nisu u fokusu naše svijesti, oni svejedno jesu predmet, objekt kojega smo u tom opažanju periferno, marginalno, implicitno svjesni.

Prema Brentanu, unutrašnje je opažanje *condicio sine qua non* psihologijskoga znanja i u tom smislu njegov prvi, temeljni izvor¹⁰ (Brentano, 1874: 35, 42). Bez unutrašnjeg opažanja ne bismo mogli znati za psihičke fenomene (misli, nade, strah...). Izvanjska nam percepcija o njima ne daje izravno nikakvih informacija (Brentano, 1874: 40). Unutrašnje opažanje međutim daje nam o njima informacije u formi neposrednog iskustva. U unutrašnjem opažanju te fenomene iskusimo, osjetimo (strah, sram, gnjev, neku misao, nadu, očekivanje, slutnju itd.). To iskustvo uvjet je svega daljnijega našeg znanja o psihičkim fenomenima. Ne možemo steći ni najosnovniju predodžbu o nekom psihičkom fenomenu, što je on zapravo (što je gnjev, što sram, što strah itd.), ako ga prethodno nismo već u nekom svome unutrašnjem opažanju osjetili, iskusili. Ne mogu znati što je to nada, ako je nikad nisam osjetio; ne mogu znati što je to misao, ako nisam nikad osjetio njezinu prisutnost u svome umu, svijesti, tj. ako mi se nikad nikakva misao nije dogodila u toj (mojoj) svijesti; ne mogu znati što je to namjera, ako nikad nikakvu namjeru nisam osjetio u svome umu itd. Ukratko, predodžbu o pojedinim psihičkim fenomenima ne možemo steći drukčije do kroz iskustvo, unutrašnje opažanje. Brentanovim riječima:

"Was eine Vorstellung, was ein Urtheil, was Freude und Leid, Begierde und Abneigung, Hoffnung und Furcht, Muth und Verzagen, was ein Entschluss und eine Absicht des Willens sei, davon würden wir niemals eine Kenntniss gewinnen, wenn nicht die innere Wahrnehmung in den eignen Phänomenen es uns vorführte." (Brentano, 1874: 35)

Uz unutrašnju percepciju Brentano veže neposrednu očitost (*unmittelbare Evidenz*) (1874: 44-45). U unutrašnjoj percepciji psihički fenomen opažamo neposredno onakvim kakav on doista jest. Unutrašnja percepcija ne vara i ne podliježe dvojbi (Brentano, 1874: 44).

⁹ Brentanov je termin *innere Wahrnehmung*, što prevodim kao *unutrašnje opažanje* ili *unutrašnja percepcija*. Rancurello, Terrell i McAlister u svom

prijevodu Brentanove *Psihologije* služe se terminom *inner perception* (Brentano, 2009).

¹⁰ Isti stav nalazimo i u Wundta (1883: 482).

BRENTANO: UNUTRAŠNJE PROMATRANJE

Brentano posebno naglašava razliku između unutrašnjeg opažanja i unutrašnjeg promatranja.¹¹ Pri promatranju (bilo fizičkih, bilo psihičkih fenomena) usredotočujemo svu svoju pažnju na dotični predmet (fenomen) s ciljem njegova točna spoznavanja. Predmet promatranja dakle u fokusu je naše svijesti (pažnje), dok god ga promatramo, a ne na njezinim rubovima, marginama, kao pri unutrašnjoj percepciji. U skladu s tim, *unutrašnje* bi promatranje bilo stanje u kojem se dotični psihički fenomen (gnjev, strah, žudnja...) nalazi u središtu naše svijesti te ga promatramo s jasnom namjerom što točnijeg njegova spoznavanja (Brentano, 1874: 35-36). Unutrašnje je opažanje međutim – sasvim suprotno – stanje u kojem se dotični psihički fenomen ne nalazi u središtu naše svijesti, nego na njezinim marginama te smo ga svjesni tek usput, *implicite*, dok promatramo neki drugi predmet (u središtu naše svijesti).¹²

Brentano drži unutrašnje promatranje nemogućim. Ističe pritom da je nemogućnost unutrašnjeg promatranja posebno očita u slučaju nekih psihičkih fenomena i navodi u tom smislu primjer gnjeva. Obuzet gnjevom, nisam u stanju promatrati taj (svoj) gnjev. Moram se smiriti da bih ga mogao promatrati. No kad se smirim, nisam više gnjevan, nema više gnjeva u meni da bih ga mogao promatrati. Predmet unutrašnjeg promatranja (gnjev) nestaje, dakle, sa samim pokušajem njegova unutrašnjeg promatranja. Unutrašnje promatranje uništava vlastiti predmet. Brentano izrijeком naglašava da se isto događa pri pokušaju unutrašnjeg promatranja bilo kojeg psihičkog fenomena, a ne samo gnjeva (ili nekog drugog gnjevu srodna fenomena). Jednostavno ne možemo svoju pažnju usmjeriti na objekte unutrašnjeg opažanja (o kojim god da je riječ), a da ih pritom samim tim činom (ili, bolje, pokušajem) ne uništimo (Brentano, 1874: 35-36). Brentanovim riječima:

„Es ist ein allgemein gültiges psychologisches Gesetz, dass wir niemals dem Gegenstande der innern Wahrnehmung unsere Aufmerksamkeit zuzuwenden vermögen.“ (Brentano, 1874: 36)

Brentano je, dakle, uglavnom suglasan s Comteom u pogledu nemogućnosti unutrašnjeg promatranja. Dapače, služi se upravo jednim od Comteovih argumenata, argumentom interferencije, modificirajući ga ipak u dva bitna momenta. Prvo, u Comtea se argument interferencije ne odnosi na sve psihičke fenomene, nego je ograničen samo na strasti, afekte, emocije, dok ga Brentano izrijeком primjenjuje na sve psihičke fenomene bez razlike. Drugo, prema Comteu, argument interferencije ne pobija samu mogućnost unutrašnjeg promatranja dotičnih fenomena (strasti, afekata, emocija), već samo upozorava na spoznajnu, znanstvenu bezvrijednost takvog promatranja, dok, prema Brentanu, taj argument pobija samu mogućnost unutrašnjeg promatranja.

No, u dokazivanju nemogućnosti unutrašnjeg promatranja, Brentano se služi i varijantom argumenta podvojenosti. Pritom unutrašnjem promatranju suprotstavlja unutrašnje opažanje, pokazujući zbog čega je ono zapravo imuno na argument podvojenosti. Unutrašnje opažanje naime prateća je, usputna svijest, a ne zaseban psihički čin. Kad slušam *ujedno* sam i svjestan tog (svog) slušanja. Nema, dakle, zasebna psihičkog čina

¹¹ Brentanov je termin *innere Beobachtung*, što Rancurello, Terrell i McAlister prevode terminom *inner observation* (Brentano, 2009).

¹² Još jednu distinkciju treba istaknuti, koju ne nalazim u Brentanu: promatranje je zapravo metoda, a ne izvor znanja (poput percepcije).

koji bi me učinio svjesnim tog slušanja, nego sam ga svjestan unutar njega sama, unutar sama tog (psihičkog čina) slušanja. Unutrašnje promatranje međutim zaseban je psihički čin fokusiranja na dotični psihički čin (slušanje, čitanje...). Ono, dakle, ne promatra sebe sama (promatranje tog slušanja, čitanja...), jer se na sebe sama i ne fokusira, nego promatra nešto drugo, jedan drugi psihički čin (samo to slušanje, čitanje...), na koji se fokusira, nešto izvan sebe sama, i u tom smislu slijedi da ono zapravo nije unutrašnje, nego izvanjsko promatranje. Drugim riječima, unutrašnje je promatranje moguće samo kao izvanjsko promatranje, što zapravo znači da ga pogrešno zovemo unutrašnjim promatranjem (Brentano, 1874: 168-169).

Osnovna razlika između Brentana i Comtea, kako ističe sam Brentano, sastoji se u tome da Comte uopće ne razlikuje između unutrašnjeg opažanja i unutrašnjeg promatranja, tako da odbacujući potonje (unutrašnje promatranje) odbacuje ujedno i prvo (unutrašnje opažanje) (Brentano, 1874: 38-41). To je glavna Brentanova zamjerka Comteu. Isto Brentano zamjera i Langeu (Brentano, 1874: 41-42). To je ujedno i osnovna ideja, poanta Brentanova razlikovanja između unutrašnjeg opažanja i unutrašnjeg promatranja: da se opravdanim odbacivanjem unutrašnjeg promatranja ne odbaci i svaki drugi eventualni oblik introspektivnoga znanja o vlastitim psihičkim fenomenima.

Isti stav s Brentanom dijeli i Wundt. Dapače, čini se da je Wundt svoju distinkciju između unutrašnjeg opažanja i samopromatranja preuzeo upravo od Brentana (Brentanov termin *innere Beobachtung* zamijenivši pritom terminom *Selbstbeobachtung*).¹³ Naime, izgleda da se ta distinkcija u Wundtovu djelu ne pojavljuje prije 1882. – dakle, kakvih osam godina nakon što se pojavila u Brentanovoj *Psihologiji*. K tome, ne samo da je riječ u Brentana i u Wundta o doista istoj pojmovnoj distinkciji, s možda tek ponekom razlikom u naglasku na ovom ili onom momentu, aspektu, nego su i osnovni Wundtovi stavovi o unutrašnjem opažanju i samopromatranju zapravo istovjetni Brentanovim stavovima. Poput Brentana, naime, i Wundt tvrdi da unutrašnje opažanje ne može prerasti u unutrašnje promatranje (samopromatranje) (Wundt, 1883: 482). Dapače, poput Brentana, i Wundt tvrdi da samopromatranje zapravo nije moguće, dokazujući to argumentom interferencije.¹⁴ Wundt pritom nigdje ne upućuje na Brentana i njegovu distinkciju između unutrašnjeg opažanja i unutrašnjeg promatranja.

Nemogućnost unutrašnjeg promatranja bila bi, prema Brentanu, krajnje ozbiljan problem za psihologiju kao empirijsku znanost i učinila bi je doista nemogućom, da nemamo na raspolaganju jedan drugi, alternativni način promatranja psihičkih fenomena: promatranje u sjećanju (Brentano, 1874: 42).

BRENTANO: PROMATRANJE U SJEĆANJU

Metoda promatranja u sjećanju¹⁵ sastoji se u tome da doživljaj (npr. gnjev) pustimo neka se slobodno odigra u našem umu do kraja, bez ikakva pokušaja izravna njegova promatranja, dok je još u tijeku, i da ga potom, čim prestane, potpuno sabrani, pažljivo

¹³ Upozorava na to i Danziger (1980: 244, 260).

¹⁴ (Wundt, 1906 (1882): 196-199; 1883: 482; 1888: 292, 296-297)

¹⁵ Brentanov je termin *Beobachtung im Gedächtnisse*, što Rancurello, Terrell i McAlister prevode terminom *observation in memory* (Brentano, 2009).

i s punom pažnjom promatramo u sjećanju, dok je dojam koji je ostavio još uvijek svjež. Interferencije pritom ne može biti jer promatranje počinje tek kad doživljaja više nema (Brentano, 1874: 42-45).

Brentano se, dakle, priklanja onom Millovu odgovoru na Comteove argumente protiv unutrašnjeg promatranja koji će, kako sam već istaknuo, postati standardnim introspekcionističkim odgovorom na te argumente.

Nasuprot Brentanu, Wundt je izrazito sumnjičav prema metodi promatranja u sjećanju i rješenje problema nalazi u eksperimentu.¹⁶ James međutim Brentanovu distinkciju između unutrašnje percepcije i promatranja u sjećanju drži nenadmašenom:

„No one has emphasized more sharply than Brentano himself the difference between the immediate *feltness* of a feeling, and its perception by a subsequent reflective act.“
(James, 1950 (1890): 189)

BRENTANO: SJEĆANJE, EKSPERIMENT

Brentano ne propušta izrijeком naglasiti varljivost i nepouzdanost sjećanja, indirektno pak vežući uza nj i pristranost, odnosno opasnost samozavaravanja i podlijeganja utjecaju raznih predrasuda. Unatoč tome, Brentano ipak ističe da bi bilo pretjerano i krajnje nerazborito odricati sjećanju svaku vrijednost. Dapače, u svim se znanostima – pa tako i u psihologiji – sjećanje pokazuje i te kako korisnim i upravo nužnim (Brentano, 1874: 44, 45).

U psihologiji međutim uloga je sjećanja nešto drukčija nego u drugim empirijskim znanostima. Dok u drugim empirijskim znanostima sjećanje stupa na scenu tek nakon što su promatranja već provedena, sabirući njihove rezultate, kako bi se iz njih – tako sabranih – izvele neke opće istine, u psihologiji je sjećanje neizostavna sastavnica sama promatranja (promatranja u sjećanju), ona bez koje to promatranje ne bi bilo moguće (Brentano, 1874: 43).

Brentano ističe da je s pomoću promatranja u sjećanju moguće čak na stanovit način i eksperimentirati s vlastitim psihičkim fenomenima, i to tako da izazovemo u sebi neki određeni psihički fenomen namjerno, na razne načine, raznim sredstvima, svejedno kojima, pustimo ga zatim da slobodno proizvede svoj učinak, novi psihički fenomen u našem umu, i potom u neposrednom sjećanju – na miru, s punom pažnjom – utvrdimo koji je to i kakav točno novi psihički fenomen on proizveo (Brentano, 1874: 43).

BRENTANO: PROMATRANJE U SJEĆANJU – PROBLEMI

Problem dosega. Predmet koji promatramo u sjećanju predmet je netom opažen u unutrašnjoj percepciji. Unutrašnja percepcija, međutim, ograničena je na dotični subjekt i njegove psihičke fenomene. Promatranje u sjećanju, dakle, ne može izići van iz svijesti dotičnog subjekta, u tuđi duševni život. Ono je ograničeno na psihičke fenomene

¹⁶ (Wundt, 1906 (1882): 199-206; 1883: 482-487, 490-491; 1888: 294-295, 297-309)

dotičnog subjekta, jednog jedinog. Psihologija međutim pretendira na spoznaju psihičkog života raznih subjekata (od ljudi do životinja, od zdravih do poremećenih, od običnih do izuzetnih, od novorođenih do odraslih, od civiliziranih do primitivnih itd.) i ne da se svesti tek na istraživanje psihičkog života jednog jedinog, dotičnog subjekta. Jasno je stoga da promatranje u sjećanju ne može biti jedina psihologijska metoda – jer je predmet promatranja u sjećanju nedopustivo uži od predmeta na koji u svom istraživanju pretendira psihologija (Brentano, 1874: 45-46, 47).

K tome, ako nam je dostupan samo vlastiti psihički život, kako uspijevamo u njemu razaznati ono opće, što dijelimo s drugima, od onog osobitog, svojstvenog samo nama? Da bismo to mogli, naime, potrebno je da nešto znamo i o drugima, o njihovu psihičkom životu, o njihovim psihičkim fenomenima i zakonima, kako bismo ih mogli usporediti s našima i tako utvrditi koji su opći, koji pak individualni. Promatranje u sjećanju međutim ne može ništa znati o tuđim psihičkim fenomenima i zakonima. Psihologija, dakle, koja svakako hoće utvrditi što je opće, a što individualno, ne može se osloniti samo na unutrašnju percepciju i promatranje u sjećanju, nego mora potražiti i neke druge izvore znanja, koji će joj omogućiti najprije spoznaju tuđih psihičkih fenomena i zakona, a potom i spoznaju psihički općega nasuprot psihički osobitome, individualnome (Brentano, 1874: 46, 47).

Konačno, sjećanju nisu dostupni ni sami počeci duševnog života dotičnog subjekta, u najranijoj njegovoj dobi, a upravo bi oni najjasnije očitovali opće psihičke zakone, jer se u toj fazi psihički fenomeni javljaju u najjednostavnijoj svojoj formi, još uvijek nepomiješani jedan s drugim, odjelito, prije nego će se međusobno ispreplesti u nerazmršivo klupko na kakvo nailazimo u kasnijim fazama psihičkog razvoja (Brentano, 1874: 46, 47). Ni razvojna psihologija, dakle, dobrim svojim dijelom – dapače, onim najvažnijim – ne bi bila moguća, kad bi promatranje u sjećanju bilo jedina moguća psihologijska metoda.

Problem nepouzdanosti. Premda u unutrašnjoj percepciji opažen kakav doista jest, ali tek usput, *implicite*, psihički fenomen ne možemo pažljivo promatrati drukčije do kroz sjećanje, a ono je varljivo, nepouzđano i podložno predrasudama, odnosno samozavaravanju. Odatle nesigurnost i dvojba u psihologiji i brojni prijepori među psiholozima oko pitanja koja bi unutrašnja percepcija, slobodna od memorijskog momenta, neposrednom svojom očitošću bez ikakvih problema izravno i definitivno razriješila, kad bi samo mogla svoj predmet i promatrati, neometano, s punom pažnjom (Brentano, 1874: 44-45). Promatranje u sjećanju, dakle, koliko god nužno, jer druge metode pozornog promatranja psihičkih fenomena jednostavno nema, pokazuje se ujedno i nepouzđanim, zbog memorijskog momenta koji ono uključuje i koji se pokazuje glavnim izvorom dvojbi i prijepora.

Brentano pritom ipak ističe da ne valja pretjerivati s nepouzđanošću sjećanja jer sjećanjem se i te kako služimo i u drugim znanostima, a ne samo u psihologiji, pa ih svejedno zbog toga ne dovodimo u pitanje (Brentano, 1874: 43, 45).

Problem neprovjerljivosti. Predmet promatranja u sjećanju privatan je. Psihičke fenomene dotičnog subjekta nitko drugi ne može izravno promatrati u vlastitom sjećanju – nitko osim sama dotičnog subjekta. To znači da nitko drugi nema izravan uvid u te fenomene, kojim bi mogao provjeriti nepouzđane uvide dotičnog subjekta stečene promatranjem u sjećanju. Drugim riječima, uvidi stečeni promatranjem u sjećanju jednostavno su neprovjerljivi. U njima ima nešto nalik na halucinaciju, san, pričin, koje

isto tako ne možemo izravno provjeriti. Brentano ih u tom smislu drži nesigurnima, sumnjivima, onako kako bi u fizici bio sumnjiv uvid nekog fizičara koji nitko drugi vlastitim promatranjem ili eksperimentom ne bi mogao provjeriti (Brentano, 1874: 46-47). Mora, dakle, biti nešto javno, objektivno, u čemu će se dotična psihička stanja očitovati svima, a ne samo dotičnom subjektu, i čime ćemo moći provjeriti njegove subjektivne uvide stečene promatranjem u sjećanju, nisu li, možda, tek pričin, varka. Tu objektivnu manifestaciju psihičkoga nalazi Brentano u riječima (svjedočanstvu, verbalnom opisu) i u tijelu (ponašanju, voljnom i spontanom, nehotičnom).

BRENTANO: SVJEDOČANSTVO

Tuđi nam se psihički fenomeni očituju najpotpunije u verbalnom njihovom opisu, kojim nas o njima izvještava sam dotični subjekt (Brentano, 1874: 47-48). Brentano pritom govori o verbalnoj komunikaciji u kojoj jedni druge izvještavamo o vlastitim psihičkim fenomenima. Nazovimo takav izvještaj psihologijskim svjedočanstvom – *psihologijskim* zato što su njegov predmet psihički fenomeni, *svjedočanstvom* pak zato što u njemu jedna osoba, svjedok, nekoj drugoj osobi, recipijentu, daje informaciju o tim fenomenima i za tu informaciju jamči vlastitim iskustvom.

Brentano pritom najviše zanima sama mogućnost takve verbalne komunikacije, u čemu se ona točno sastoji, što nam zapravo omogućuje da jedni drugima priopćavamo vlastita iskustva, vlastite psihičke fenomene. Prema Brentanu, da bi psihologijsko svjedočanstvo uspjelo, potrebno je da svjedok i recipijent budu dovoljno srodni u pogledu dotičnog psihičkog fenomena. Jer, ako te srodnosti nema, recipijent ne može shvatiti o čemu je zapravo riječ u tom svjedočanstvu. Brentanov je primjer sljedeći: čovjek od rođenja lišen osjeta njuha ne može slijepcu od rođenja dočarati boju ljubičice, niti bi taj slijepac njemu mogao dočarati njezin miris (Brentano, 1874: 47). Pritom, činjenica da svoje psihičke fenomene uglavnom uspješno komuniciramo jedni drugima, koje god vrste oni bili i u kakvim se god okolnostima javili, govori nam da smo u psihičkom pogledu međusobno veoma srodni, s uglavnom istim ili barem veoma srodnim psihičkim fenomenima u svakome pojedinome od nas (Brentano, 1874: 47-48).

Psihologijsko svjedočanstvo, prema Brentanu, nije sasvim pouzdano. Pritom Brentano nepouzdanost psihologijskog svjedočanstva ne razmatra zasebno, nego je spominje prigodice – primjerom, kad u vezi s autobiografijama upozorava na autorovu (izvjestiteljevu, svjedokovu) pristranost i u tom pogledu – skupa s Feuchterslebenom – savjetuje pri njihovu čitanju posvetiti pozornost ne toliko onom o čemu one svjesno izvješćuju koliko onom što nehotice odaju (Brentano, 1874: 48).

Budući, dakle, da nije sasvim pouzdano, psihologijsko bi svjedočanstvo bilo dobro na neki način provjeriti. Brentano međutim provjeru psihologijskog svjedočanstva ne tematizira.

Sasvim ukratko međutim Brentano spominje mogućnost da – obrnuto – svoje uvide stečene promatranjem u sjećanju, koji se odnose na neki naš psihički fenomen, provjerimo upravo psihologijskim svjedočanstvom drugih osoba, koje se odnosi na iste takve njihove psihičke fenomene, da ih dakle tim njihovim psihologijskim svjedočanstvom potvrdimo ili uzdrmamo (Brentano, 1874: 48).

Što se pak dosega tiče, psihologijsko nam svjedočanstvo omogućuje izići van iz vlastite svijesti i upoznati se s tuđim psihičkim fenomenima, ali ono u tom pogledu pokazuje i stanovita ograničenja. Primjera radi, psihologijsko nam svjedočanstvo ne može pomoći u spoznaji samih početaka ljudskog psihičkog života, u najranijoj njegovoj fazi, jer u toj dobi djeca nisu kadra verbalno opisati svoje psihičke fenomene – bilo zato što još uvijek ne umiju govoriti, bilo pak zato što, kad već počnu govoriti, još uvijek ne vladaju dovoljno dobro vokabularom koji se odnosi na psihičke fenomene (Brentano, 1874: 50). Isto tako, psihologijsko nam svjedočanstvo ne može pomoći ni u istraživanju svjesnog života drugih vrsta, u okviru komparativne psihologije, jer dakako ni životinje nisu kadre verbalno izvijestiti o svome unutrašnjem životu, o svojim emocijama, porivima i sl. Psihologijsko se svjedočanstvo pokazuje neprimjenjivim ili barem otežano primjenjivim i u nekim drugim područjima psihologijskog istraživanja – primjerom, pri istraživanju nekih psihičkih poremećaja ili bolesti.

BRENTANO: IZVANJSKO PROMATRANJE, ZAKLJUČIVANJE

Tuđe psihičke fenomene možemo spoznati i preko njihovih učinaka. Brentano pritom pod učincima psihičkih fenomena razumije, s jedne strane, voljne čine, djela dotičnog subjekta, s druge pak strane, spontane (a ne voljne) tjelesne manifestacije dotičnog psihičkog fenomena, kao što su primjerice bljedilo (izazvano stravom, užasom) ili drhtanje (izazvano strahom), rumenilo na obrazima (izazvano sramom) itd.¹⁷ Ti su učinci javni, dostupni bilo čijoj percepciji ili promatranju, a ne privatni, poput samih dotičnih psihičkih fenomena. Oni su njihov znak (Brentano, 1874: 47-49).

Iz tog znaka, opaženog učinka (drhtanja, bljedila i sl.), zaključujemo o dotičnom psihičkom fenomenu kao o njegovom uzroku. Spoznaja tuđih psihičkih fenomena preko njihovih učinaka ne sastoji se, dakle, u pukom opažanju ili promatranju tih učinaka, nego uz to opažanje ili promatranje uključuje još i zaključivanje (Brentano, 1874: 48-49). Percepcija ili promatranje sami po sebi, bez tog zaključka, ne bi sezali dalje od učinka, znaka, manifestacije – drhtanja, bljedila, rumenila itd.

Brentano ističe da na ovaj način tuđe psihičke fenomene spoznajemo manje potpuno nego psihologijskim svjedočanstvom, ali često ipak dovoljno jasno (Brentano, 1874: 48). Dapače, zaključak izveden iz opaženog znaka, učinka, manifestacije dotičnog psihičkog fenomena često je znatno sigurniji, pouzdaniji od verbalnog izvještaja, svjedočanstva (Brentano, 1874: 48). Ipak, znak zna biti i višeznačan (Brentano, 1874: 57). Može se stoga zaključiti da spoznaja tuđih psihičkih fenomena preko njihovih učinaka nije nikad sasvim pouzdana i da bi je stoga bilo dobro svaki put nekako provjeriti. Brentano međutim o toj provjeri ne govori.

Brentano se rezolutno suprotstavlja onima koji tvrde da je psihičke fenomene moguće istraživati i bez ikakva njihova unutrašnjeg opažanja, proživljavanja, tek izvanjskim, 'objektivnim' promatranjem njihovih učinaka i manifestacija.¹⁸ Prema Brentanu, izvanjsko promatranje ne može biti samostalan izvor psihologijskih znanja, nego ono ta znanja

¹⁷ Veza je pritom, prema Brentanu, kauzalna, a ne konstitutivna. Te manifestacije nisu sastavni dio dotičnog psihičkog fenomena, nego njegov učinak.

¹⁸ Isti stav nalazimo i u Wundta (1883: 482-483; 1888: 303-304).

može dopuniti i obogatiti samo sjedini li se s unutrašnjim, 'subjektivnim' promatranjem u sjećanju. Brentanovim riječima:

„Es ist offenbar, dass diese Zeichen nicht das Bezeichnete selbst sind, und dass darum nicht, wie Manche thöricht genug glauben machen wollten, diese äussere und, wie man sie rühmend nannte, 'objective' Beobachtung psychischer Zustände losgelöst von der 'subjectiven' inneren eine Quelle psychologischer Erkenntniss werden könnte. Aber mit ihr vereint wird sie in hohem Maasse dazu dienen, unsere eigenen inneren Erfahrungen durch das, was Andere in sich erleben, zu bereichern und zu ergänzen, und Selbsttäuschungen, in die wir verfallen sind, zu berichtigen.“ (Brentano, 1874: 49)

Dodajem uz ovaj citat jedan komentar i jednu primjedbu. Komentar: 'subjektivno' unutrašnje promatranje što ga Brentano spominje na ovom mjestu može biti samo promatranje u sjećanju, jer izravno unutrašnje promatranje, kako sam već pokazao, Brentano drži nemogućim. Primjedba: na samom kraju citata Brentano spominje mogućnost da sjedinjenom metodom izvanjskog promatranja i promatranja u sjećanju ispravimo samozavaravanja u koja smo pali. Budući da Brentano inače, kako sam već istaknuo, samozavaravanja veže uz promatranje u sjećanju, možemo zaključiti da on ovdje, zapravo, govori o mogućnosti da svoje uvide stečene promatranjem u sjećanju (izoliranim od bilo koje druge metode) provjerimo i ispravimo sjedinjenom metodom izvanjskog promatranja i promatranja u sjećanju.

BRENTANO: DOSEG

Budući da ima na raspolaganju ne samo 'subjektivno' promatranje u sjećanju nego i izvanjsko, 'objektivno' promatranje, kao i svjedočanstvo, psihologija u svom istraživanju nije ograničena na jedan jedini subjekt, dotični, nego istražuje i druge subjekte, skupa s dotičnim, i to u svojoj njihovoj međusobnoj raznolikosti, kako pojedinačno – od odraslih do djece (posebno novorođene), od civiliziranih do primitivnih, od zdravih do umobolnih, poremećenih, od običnih do izuzetnih (vrhunskih umjetnika, znanstvenika ili pak okorjelih kriminalaca), od ljudi do životinja¹⁹ itd. – tako i kolektivno (od masa do organiziranih zajednica i naroda) (Brentano, 1874: 53). Građu pritom psihologija ne nalazi samo u osobnim iskustvima nego i u ponašanju, voljnom djelovanju, kao i u spontanim tjelesnim manifestacijama (drhtanje, ubrzan puls, znojenje itd.), ali i u riječima (svjedočanstvu, izgovorenom ili napisanom), dapače, u sveukupnoj (dotičnoj) kulturi – u autobiografijama, biografijama, umjetninama, otkrićima, znanosti, religiji, povijesti itd. (Brentano, 1874: 48, 52-53). 'Objektivni' izvori i metode omogućuju dakle psihologiji da znatno proširi (obogati i dopuni)²⁰ predmet svog istraživanja i da u skladu s tim uzme u obzir građu neusporedivo širu od osobnog iskustva dostupna unutrašnjoj percepciji i promatranju u sjećanju.

¹⁹ (Brentano, 1874: 49-50, 51-53)

²⁰ (Brentano, 1874: 49)

BRENTANO: RAZUM

Prema Brentanovoj koncepciji psihologije, razum zapravo na razne načine sudjeluje u stjecanju psihologijskih znanja.

Vidjeli smo već, Brentano razum veže uz metodu izvanjskog promatranja psihičkih fenomena, i to razum u formi zaključivanja (s pojedinačnih fizičkih učinaka i tjelesnih manifestacija, znakova, na same dotične psihičke fenomene).²¹

Razum je k tome – u formi induktivnog zaključivanja – prema Brentanu, glavni izvor naših znanja o općim, odnosno najopćenitijim, najvišim psihičkim zakonima (Brentano, 1874: 55, 58, 93). Pod psihičkim zakonima Brentano pritom razumije zakone slijeda psihičkih fenomena jednih za drugima, i to u idealnim okolnostima, u kojima bi taj slijed bio čist od bilo kakvih izvanjskih (fizioloških) utjecaja (Brentano, 1874: 58-59). Upravo zato Brentano čak ni one najopćenitije psihičke zakone ne drži temeljnim zakonima stvarnog slijeda psihičkih fenomena jer na taj slijed, osim samih psihičkih fenomena, utječu u stvarnosti još i mnogi fiziološki faktori i uvjeti (Brentano, 1874: 58-59). Najopćenitiji psihički zakoni dakle nisu, prema Brentanu, poput Newtonovih zakona opće gravitacije i inercije, da bismo s pomoću njih mogli precizno, egzaktno predvidjeti stvarni slijed psihičkih fenomena, nego su oni zapravo empirijski zakoni potrebni daljnjeg objašnjenja (poput Keplerovih zakona), do kojega je pak moguće doći samo tako da se u obzir uzmu i relevantni fiziološki uvjeti (Brentano, 1874: 58-59, 79, 85).²² Budući pak da ni najopćenitiji psihički zakoni nisu egzaktni, nego dopuštaju iznimke, Brentano drži zadaćom psihologijskog istraživanja, uz utvrđivanje psihičkih zakona, utvrditi još i uvjete u kojima se događaju pojedine vrste iznimaka (Brentano, 1874: 93-94).

Nadalje, razum je – u formi deduktivnog zaključivanja – prema Brentanu, glavni izvor naših znanja o posebnim psihičkim zakonima. Naime, utvrdivši metodom induktivnog zaključivanja najopćenitije psihičke zakone, psihologija iz njih deducira specifičnije, posebne psihičke zakone, da bi ih potom provjerila (verificirala) neposrednim iskustvom, empirijskim činjenicama, izravnom indukcijom (Brentano, 1874: 93-94). Dok dakle najopćenitije psihičke zakone nalazimo, otkrivamo indukcijom, posebne psihičke zakone otkrivamo naprotiv dedukcijom (iz tih najopćenitijih). Nazovimo ovu vrstu dedukcije izravnom dedukcijom, tj. posudimo termin kojim se služi J. S. Mill: *direct deductive method* (Mill, 1974: 895 i dalje).

No razum je, prema Brentanu, glavni izvor naših znanja o posebnim psihičkim zakonima ne samo u formi izravne dedukcije nego i u formi obrnute dedukcije.²³ Nasuprot izravnoj dedukciji, koja u prvom koraku posebne zakone deducira iz općih, da bi ih potom, u drugom koraku, verificirala indukcijom, obrnuta dedukcija, u prvom koraku, do posebnih zakona dolazi indukcijom, empirijskom generalizacijom, da bi ih u drugom koraku objasnila, verificirala i precizirala dedukcijom, podvođenjem

²¹ Usp. ovdje odsječak pod naslovom „Brentano: izvanjsko promatranje, zaključivanje“.

²² Brentano se pritom izrazito protivi redukcionizmu, svodenju psihičkih zakona na fiziološke zakone (Brentano, 1874: 59-84).

²³ Brentanov je termin *umgekehrte deductive Methode* (1874: 94-95) preuzet od J. S. Milla: *inverse deductive method* (1974: 895 i dalje). Brentano rabi i termin *historische Methode* (1874: 94-95) preuzet od J. S. Milla, *historical method* (1974: 855 i dalje, 911-930) i Comtea, *méthode historique* (1839: 450 i dalje).

pod opće zakone (Brentano, 1874: 94-95). U oba je slučaja, prema tome, prvi korak otkriće dotičnih posebnih zakona, dok je drugi korak njihovo opravdanje (verifikacija, objašnjenje). Razlika je, međutim, prvo, to da izravna dedukcija posebni zakon otkriva dedukcijom (iz općih zakona), dok ga obrnuta dedukcija otkriva indukcijom (iz iskustva, promatranja) i, drugo, to da izravna dedukcija posebni zakon opravdava (verificira) indukcijom, iskustvom, empirijskom činjenicom, dok ga obrnuta dedukcija opravdava (verificira, objašnjava) dedukcijom, njegovim podvođenjem pod opće zakone. Brentano pritom ističe da je u psihologiji često obrnuta dedukcija uspješnija od izravne (Brentano, 1874: 95).

Brentano posebno izdvaja i metodu aporetičkih razmatranja, u smislu preliminarnog, pripremnog kritičkog istraživanja raznih međusobno suprotstavljenih mnijenja, s naročitim naglaskom na pojedinim njihovim problemima, bilo da su posrijedi mnijenja nekih istaknutih pojedinaca, bilo pak opća mnijenja neke zajednice, skupine, sredine, bilo pak neka moguća, zamišljena mnijenja (koja faktički nitko ne zastupa). Svako od tih mnijenja, koliko god da su ona međusobno suprotstavljena, počiva na nekoj istini, iskustvu, možda tek jednostrano viđenu ili pogrešno shvaćenu, i utoliko preliminarno njihovo razmatranje može samo pridonijeti glavnom psihologijskom istraživanju i olakšati ga (Brentano, 1874: 96-97).

Konačno, prema Brentanu, psihologiji relativno često, u nedostatku zadovoljavajućih empirijskih dokaza, ne preostaje drugo do prijepor razriješiti formalnim dokazom, metodom *reductio ad absurdum*, čistim razumom (Brentano, 1874: 44-45).

Dodatno možemo pretpostaviti da, prema Brentanu, razum sudjeluje i u stjecanju psihologijskih znanja svjedočanstvom, i to u formi razumijevanja rečenoga, izgovorenoga, napisanoga. Brentano međutim o tome izrijekom ne govori.

Ukratko, razni su načini na koje, prema Brentanu, razum sudjeluje u stjecanju psihologijskih znanja: prvo, pri izvanjskom promatranju psihičkih fenomena, u formi zaključivanja s opaženog (fizičkog) na neopaženo (psihičko), drugo, pri spoznaji općih psihičkih zakona, u formi induktivnog zaključivanja, treće, pri otkriću posebnih psihičkih zakona, u formi izravnog deduktivnog zaključivanja, četvrto, pri verifikaciji, objašnjenju i preciziranju posebnih psihičkih zakona, u formi obrnutog deduktivnog zaključivanja, peto, u pripremnim, preliminarnim psihologijskim istraživanjima, u formi aporetičkih razmatranja, šesto, pri rješavanju nekih psihologijskih prijepora, u formi formalnog dokaza i, sedmo, u psihologijskom svjedočanstvu (eventualno), u formi razumijevanja izrečenoga.

(U sljedećih nekoliko odsječaka Brentanovo proširenje predmeta i građe psihologijskog istraživanja uvođenjem 'objektivnih' izvora i metoda svjedočanstva i izvanjskog promatranja smještam u povijesni kontekst Kantove antropologije i Lazarusove i Steinthalove te Wundtove psihologije narodâ.)

KANT: PSIHOLOGIJA, ANTROPOLOGIJA

Prema Kantu, empirijsku je psihologiju nemoguće utemeljiti na načelima a priori, što znači da ona, kako god je koncipirali, nikad neće moći polučiti sigurna, apodiktična znanja. Drugim riječima, empirijska psihologija nije niti bi uopće mogla biti znanost

u pravom smislu te riječi (poput fizike, na primjer).²⁴ Empirijska je psihologija, prema Kantu, tek nauk što proistječe iz unutrašnjih iskustava i opisuje ih (Kant, 1872 (1786): 178; Leary, 1978: 114). Dapače, empirijska će psihologija i kao nauk uvijek zaostajati za nekim drugim empirijskim naucima – primjerice, za kemijom – jednostavno zato što, s jedne strane, ne može eksperimentirati, kontrolirati svoj predmet, unutrašnja iskustva, psihičke fenomene, po volji ih odvojiti jedne od drugih ili pak spojiti jedne s drugima i, s druge strane, zato što je psihologijsko, introspektivno promatranje u spoznajnom i metodološkom pogledu defektno, prvo, u tom smislu da utječe na svoj predmet, dotični psihički fenomen, mijenjajući ga, iskrivljujući (problem interferencije) i, drugo, u tom smislu da nije provjerljivo, jer privatnost njegova predmeta, psihičkih fenomena, onemogućuje intersubjektivnu provjeru (problem provjerljivosti).²⁵ Ukratko, problem empirijske psihologije – kako ga je formulirao Kant – sastoji se, prvo, u tome da empirijsku psihologiju nije moguće utemeljiti na načelima a priori, drugo, u tome da empirijska psihologija ne može eksperimentirati, treće, u tome da empirijska psihologija ne može izravno (introspektivno) promatrati svoj predmet a da ga samim tim promatranjem ne poremeti i, četvrto, u tome da intersubjektivna provjera psihologijskog (introspektivnog) promatranja nije moguća.

Antropologiju međutim Kant koncipira na radikalno drukčiji način – prije svega, kao pragmatičku disciplinu, mudrost, a ne kao znanje (nauk ili znanost), i to kao mudrost kozmopolitskih, a ne lokalnih razmjera, koja, dakle, za svoj predmet nema neku sredinu, naciju ili epohu, nego (načelno) sve nacije i sve rase, epohe itd., tj. čovjekovu narav u svim različitim njezinim ozbiljenjima diljem svijeta i kroz povijest.²⁶ Pritom je radikalno drukčiji i sam istraživački pristup: mjesto da istražujemo čovjekov unutrašnji život, izravno, unutrašnjim promatranjem, introspekcijom, u antropologiji – kako je Kant koncipira – istražujemo čovjekova djela, izvanjskim promatranjem, posredno, kao znak različitih ljudskih temperamenata, karaktera, mentaliteta, ukusa, talenata itd.²⁷ Predmet su antropologije ljudsko ponašanje i kultura (u svojoj raznolikosti, sinkronijskoj i dijakronijskoj), a ne psihički (unutrašnji) fenomeni. Antropologija svoju građu ne nalazi u osobnim čovjekovim iskustvima, nego u putopisima, biografijama, romanima, kazališnim komadima itd. ili pak u putovanjima, živom, osobnom susretu s ljudima i civilizacijama (Kant, 1912: 5; Leary, 1978: 115-116). Ukratko, antropologija – kako je shvaća Kant – pravi je kontrast introspekcionički koncipiranoj empirijskoj psihologiji.

HERBART: PSIHOLOGIJA, ANTROPOLOGIJA

Osnovna je Herbartova ideja problem empirijske psihologije – kako ga je formulirao Kant – riješiti njezinom matematizacijom. Kao apriorna znanost, matematika bi naime empirijskoj psihologiji osigurala racionalan temelj a priori, omogućila bi joj dakle stjecanje

²⁴ (Kant, 1872 (1786): 178) (Leary, 1978: 114-115) (Schönrich, 1991: 134)

²⁵ (Kant, 1872 (1786): 178) (Leary, 1978: 115) (Schönrich, 1991: 134) (Sachs-Hombach, 1997: 282-283) Kao što smo već vidjeli, na problem interferencije i problem provjerljivosti upozorava i Brentano.

²⁶ (Kant, 1912: 4-5; Loudon, 2008: 517-519) Kantova je *Antropologija* prvi put objavljena 1798.

²⁷ (Kant, 1912: 3, 98 i dalje; Leary, 1978: 115-116; Schönrich, 1991: 135-136)

sigurnih, apodiktčnih znanja i učinila je tako pravom znanošću, u punom smislu te riječi (Leary, 1978: 118).

No u Herbarta se događa još jedan pomak. Navodeći naime građu iz koje psihologija crpi svoje spoznaje, uz unutrašnja iskustva i promatranje umobolnih, životinja itd., Herbart ističe i komunikaciju s ljudima različita obrazovanja, putopise, poeziju itd.²⁸ – dakle, građu koju Kant drži antropološkom. Primijetimo da se isto događa i u Brentana, 1874. godine: umjetnička djela, biografije, autobiografije, znanstvena djela itd. – sve je to sad građa na raspolaganju psihologiji (Brentano, 1874: 48, 52-53). Kao da, dakle, povodom Kantove antropologije i njegove kritike empirijske psihologije, ne isključujući, dakako, ni druge poticaje (posebno Herderov), nastaje postupno tijekom XIX. st. jedan novi dio psihologije, po svojoj građi i metodologiji bitno drukčiji od klasične empirijske psihologije. No taj smjer u razvoju psihologije tijekom XIX. st. u Herbarta i Brentana možemo tek naslutiti – jer mu se ni jedan ni drugi nisu dostatno prepustili, posvetili. U punoj mjeri tu antropološku psihologiju razvit će u XIX. st. u formi psihologije narodâ (*Völkerpsychologie*) Lazarus i Steinthal, odnosno Wundt.²⁹

PSIHOLOGIJA NARODÂ: LAZARUS I STEINTHAL, WUNDT

Po svoj prilici, termin *Völkerpsychologie* prvi je upotrijebio Lazarus 1851. godine (Kalmar, 1987: 673; Klautke, 2013: 3, 11). Već u to vrijeme Lazarus i Steinthal razmišljaju o psihologiji narodâ kao znanosti te 1860. pokreću časopis *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, koji će tijekom svog tridesetogodišnjeg izlaza biti posvećen temama iz humanističkih i društvenih znanosti: jeziku, mitu, religiji, usmenoj književnosti, običajima, pisanim zakonima, obiteljskom životu itd. (Danziger, 1983: 304-305; Kalmar, 1987: 671-674). Prema Lazarusu i Steinthalu, predmet je psihologije narodâ duh naroda, *Volksgeist*, u smislu identiteta dotičnog naroda, onoga svega što dotične pojedince uglavnom spontano organizira, ujedinjuje u dotičnu zajednicu, narod.³⁰ Duh naroda manifestira se duhovno u nazorima i osjećajima što dominiraju dotičnom zajednicom, materijalno pak u njezinim umjetninama, dokumentima, građevinama itd. (Kalmar, 1987: 679). Pritom Lazarus i Steinthal duh naroda ne shvaćaju kao kakav zaseban entitet, samobitan, o pojedinačnome, osobnome neovisan, nego, naprotiv, kao stvarnost nazora, normi, osjećaja itd. koje dotični pojedinci dijele jedni s drugima i kojih, dakle, bez tih pojedinaca ne bi ni moglo biti (Lazarus i Steinthal, 1860: 3, 10-11). Dapače, individualnu psihologiju Lazarus i Steinthal drže temeljem psihologije narodâ (Lazarus i Steinthal, 1860: 11).

Wundt također razlikuje između individualne psihologije i psihologije narodâ. Individualna psihologija istražuje pojedinačnu svijest, apstrahirajući od bilo kakva utjecaja zajednice (naroda, obitelji, sela itd.). Psihologija narodâ istražuje međutim upravo taj utjecaj (zajedničkog života na individualnu svijest, pojedinačvo mišljenje, osjećanje, htijenje itd.). Pritom zajednica nije tek skup pojedinaca, nego skup pojedinaca spontano

²⁸ (Herbart, 1850 (1816/1834): 6)

²⁹ O Herderovoj ulozi u tom razvoju usp. npr. (Danziger, 1983: 303-304; Klautke, 2013: 3-4). O Herbartovu utjecaju na Lazara i Steinthala usp. npr. (Lazarus i Steinthal, 1860: 4, 7-9; Klemm,

1911: 117; Dessoir, 1912: 242-243; Danziger, 1983: 305; Klautke, 2013: 13)

³⁰ (Lazarus i Steinthal, 1860: 7; Danziger, 1983: 305; Klautke, 2013: 4)

(dijelom i dogovorno) organiziran nekim jezikom, običajima, svjetonazorom (religijskim, filozofskim, znanstvenim) itd. Zato psihologija narodâ svoj predmet, utjecaj zajednice na pojedinačnu svijest, istražuje uzimajući građu iz jezikoslovlja, etnologije, povijesti, pravne znanosti itd. (Wundt, 1921: 223-232).

Individualna psihologija pritom, prema Wundtu, ne može svoja znanja upotpuniti bez psihologije narodâ. Pojedinačna svijest u znatnoj je mjeri uvjetovana i formirana dotičnom zajednicom, jezikom, običajima, religijom itd. Ona stoga i ne može biti u potpunosti shvaćena (takvom kakva doista jest) mimo psihologije narodâ. S druge strane međutim ni zajednica nije neovisna o pojedincima i njihovoj svijesti, nego je upravo oni čine, svojim osjećajima, htijenjima, vjerovanjima itd. Zato ni psihologija narodâ ne može svoja znanja upotpuniti bez individualne psihologije. Drugim riječima, individualna psihologija i psihologija narodâ međusobno se upotpunjuju i samo tako, međusobno se u svojim spoznajama dopunjujući i prožimajući, mogu one polučiti cjelovito znanje o psihičkom životu (Wundt, 1921: 224-226).

U metodološkom pogledu pak, uz individualnu psihologiju Wundt veže prvenstveno eksperimentalnu metodu, dok psihologiju narodâ temelji u prvom redu na komparativnoj metodi, držeći dapače – barem u kasnijoj svojoj fazi – da je pred složenijim psihičkim procesima eksperimentalna metoda nemoćna (Wundt, 1921: 225, 232-239).

U usporedbi s Kantovom antropologijom, psihologija narodâ – kako u Lazarusa i Steinthala tako i u Wundta – nije pragmatičkog, nego upravo znanstvenog karaktera: njezin cilj nije mudrost, nego znanje. U usporedbi s Herbartom i Brentanom, u Lazarusa i Steinthala i u Wundta nije posrijedi tek proširenje psihologijske građe nego koncipiranje i utemeljivanje posve nove psihologijske discipline – psihologije narodâ.

ZAKLJUČAK

Predmet su psihologije, prema Brentanu, psihički fenomeni, psihički život, i to kako običnih tako i istaknutih pojedinaca (npr. genijalaca), kako zdravih tako i poremećenih ili umobolnih, kako odraslih tako i novorođenih, kako civiliziranih tako i primitivnih, kako ljudi tako i životinja, itd. O tim fenomenima psihologija hoće znati koji su zakoni njihova slijeda (u idealnim i u stvarnim okolnostima), kako ih razlikovati od fizičkih fenomena (po kojim osobinama), kako ih klasificirati (prema kojim kriterijima), koji su od njih opći (svojstveni svima), koji pak individualni (svojstveni samo dotičnom pojedincu) ili možda partikularni (svojstveni nekoj skupini pojedinaca, masi, narodu) itd.

Sveukupna **građa** iz koje, prema Brentanu, psihologija crpi svoje spoznaje može se razdijeliti u sljedeće skupine: prvo, osobna iskustva, drugo, svjedočanstva, izvještaji o osobnim iskustvima, treće, ponašanje (voljno, hotimično djelovanje), četvrto, spontane tjelesne manifestacije (drhtanje, blijedo lice, rumeni obrazi itd.) i, peto, kultura (umjetnička djela, biografije, autobiografije, znanost, religija itd.). Pritom nije sasvim jasno što bismo zapravo trebali shvatiti pod osobnim iskustvima, da li same psihičke fenomene usputno nam dane u unutrašnjem opažanju ili možda tek varljive njihove slike u sjećanju, makar i neposrednom, odmah po samu njihovu svršetku – jer neposredna iskustva unutrašnjeg opažanja ne možemo zadržati drukčije do u sjećanju, a ne zadržimo li ih, nisu nam više na raspolaganju, što znači da nisu ni građa iz koje bismo mogli crpsti svoja psihologijska znanja.

Izvori psihologijskoga znanja, u okviru izložene Brentanove koncepcije psihologije, bili bi sljedeći: prvo, introspekcija (u formi unutrašnjeg opažanja, unutrašnje percepcije), drugo, memorija (posebno u formi neposrednog sjećanja na vlastite psihičke fenomene), treće, svjedočanstvo (o dotičnim psihičkim fenomenima), četvrto, percepcija (u okviru izvanjskog promatranja vlastitog ili tuđeg ponašanja i spontanih tjelesnih manifestacija psihičkih fenomena) i, peto, razum (posebno u formi zaključivanja). Ti su spoznajni izvori uglavnom na različite načine združeni u različite metode psihologijskog istraživanja (promatranje u sjećanju, izvanjsko promatranje, indukcija, dedukcija, izravna i obrnuta, itd.). Primjerom, u izvanjskom su promatranju združeni percepcija i razum (zaključivanje s opaženog ponašanja ili spontane tjelesne manifestacije na neopazivi dotični psihički fenomen), promatranje u sjećanju pak združuje unutrašnju percepciju i sjećanje, obrnuta dedukcija služi se percepcijom (izvanjskim promatranjem) i razumom (empirijskom induktivnom generalizacijom i eksplanatornom deduktivnom provjerom) itd.

Metode psihologijskog istraživanja različita su dosega i u tom se pogledu međusobno dopunjuju. Promatranjem u sjećanju npr. možemo spoznati samo vlastite psihičke fenomene. Izvanjsko promatranje i svjedočanstvo omogućuju nam spoznati i tuđe psihičke fenomene, dakle, dopuniti spoznaje stečene promatranjem u sjećanju.

S izuzetkom unutrašnje percepcije i formalnog dokaza, izvori psihologijskoga znanja i metode psihologijskog istraživanja redom uključuju veću ili manju dozu nepouzdanosti. Tako, memorijski moment čini promatranje u sjećanju nepouzdanim, česta višeznačnost znaka (ponašanja ili spontane tjelesne manifestacije) čini izvanjsko promatranje nepouzdanim, uobičajena pristranost svjedoka čini psihologijsko svjedočanstvo nepouzdanim itd. Pritom, jasno, rezultate nepouzdanih psihologijskih metoda svakako treba podvrgnuti provjeri. Brentano međutim o toj provjeri govori krajnje sporadično, tek rijetkom prigodom, daleko od bilo kakva sustavno i detaljno razrađena nauka. Tako spominje mogućnost da svoje uvide stečene promatranjem u sjećanju provjerimo svjedočanstvom drugih subjekata koje se odnosi na iste takve njihove psihičke fenomene, da ih tim svjedočanstvom potvrdimo ili uzdrumamo (Brentano, 1874: 48). Isto tako spominje i mogućnost da izvanjskim promatranjem tuđih psihičkih fenomena (njihovih javnih, objektivnih učinaka ili manifestacija) ispravimo vlastita samozavaravanja stečena promatranjem u sjećanju (Brentano, 1874: 49). Ne spominje međutim čime provjeriti sama ta (nepouzdana) svjedočanstva i izvanjska promatranja. U konkretnim slučajevima pak čini se da je Brentano najskloniji prijedor razriješiti pozivanjem na unutrašnju percepciju – ili pak formalnim dokazom, svođenjem na apsurd, tamo gdje pozivanje na unutrašnju percepciju ne donosi ploda (Brentano, 1874: 44-45). Tako se, primjera radi, na unutrašnju percepciju posebno često poziva u raspravi o stvarnom jedinstvu svijesti (Brentano, 1874: 214-217). Poziva se na nju i pri klasifikaciji fenomena (Brentano, 1874: 267).

Što se pak tiče povijesnog konteksta, s jedne strane, u okviru problema introspekcije, Brentano se priklanja Millovu rješenju, klasičnom introspekcionističkom odgovoru na probleme koje su istaknuli Kant, Comte i dr. Oslanja se, dakle, na mogućnost retrospektivne introspekcije (promatranja u sjećanju), nasuprot Wundtu, koji se oslanja na eksperiment. Pritom Brentano tom klasičnom introspekcionističkom rješenju značajno pridonosi uvođenjem distinkcije između unutrašnjeg opažanja i unutrašnjeg promatranja, koju će potom – preuzevši je valjda od njega – sustavno slijediti Wundt i čiju će važnost posebno istaknuti James. S druge pak strane, kad je riječ o psihologiji narodâ, koja je u to vrijeme (1874.) u svom razvoju već poprilično uznapredovala, Brentanova doprinosa nema. Čini

se da iz psihologijske perspektive Brentano kulturu – autobiografije, biografije, umjetnine, znanstvena djela, religiju itd., što sve uvrštava u građu psihologijskoga istraživanja – shvaća tek kao izvanjski znak unutrašnjeg čovjekova života, a ne kao bitnu njegovu sastavnicu, koja ga povratno prožima u samu njegovu razvoju i konstituciji.

LITERATURA

Baars, B. J. (1986) *The Cognitive Revolution in Psychology*, New York, The Guilford Press.

Blumenthal, A. L. (1988 (1975)) A Reappraisal of Wilhelm Wundt. U: Blumenthal, L. T. J. (ur.), *A History of Psychology. Original Sources and Contemporary Research*, New York, McGraw-Hill, str. 195-204.

Brentano, F. (1874) *Psychologie vom empirischen Standpunkte*, Leipzig, Duncker i Humblot. Prijevod na engleski jezik: Brentano, F. (2009) *Psychology from an Empirical Standpoint*, London, New York, Routledge.

Comte, A. (1830) *Course de philosophie positive*, sv. I., Paris, Bachelier.

Comte, A. (1839) *Course de philosophie positive*, sv. IV., Paris, Bachelier.

Comte, A. (1905) *The Fundamental Principles of the Positive Philosophy: Being the first two chapters of the "Cours de philosophie positive" of Auguste Comte*, London, Watts and Co.

Danziger, K. (1980) The History of Introspection Reconsidered, *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, sv. 16 (3), str. 241-262.

Danziger, K. (1983) Origins and basic principles of Wundt's *Völkerpsychologie*, *British Journal of Social Psychology*, sv. 22 (4), str. 303-313.

Dessoir, M. (1912) *Outlines of the History of Psychology*, New York, MacMillan.

Herbart, J. F. (1850 (1816/1834)) *Lehrbuch zur Psychologie*. U: Hartenstein, G. (ur.) *Johann Friedrich Herbart's Sämtliche Werke*, Leipzig, Leopold Voss, str. 1-187. Prijevod na engleski jezik: Herbart, J. F. (1901) *A Text-Book in Psychology*, New York, D. Appleton and Company.

Herbart, J. F. (1850 (1824)). *Psychologie als Wissenschaft, neu gegründet auf Erfahrung, Metaphysik und Mathematik*. U: Hartenstein, G. (ur.) *Johann Friedrich Herbart's Sämtliche Werke*, Leipzig, Leopold Voss, str. 189-514.

James, W. (1950 (1890)) *The Principles of Psychology*, New York, Dover Publications.

Kalmar, I. (1987) The *Völkerpsychologie* of Lazarus and Steinthal and the Modern Concept of Culture, *Journal of the History of Ideas*, sv. 48 (4), str. 671-690.

Kant, I. (1872 (1786)) *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*. U: J. H. v. Kirchmann (ur.), *Immanuel Kant's kleinere Schriften zur Naturphilosophie I*, Berlin, L. Heimann, str. 171-306.

- Kant, I. (1912) *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, (5 izd.), Leipzig, Felix Meiner. Prijevod na hrvatski jezik: Kant, I. (2003) *Antropologija u pragmatičnom pogledu*, Zagreb, Breza.
- Klautke, E. (2013) *The Mind of the Nation. Völkerpsychologie in Germany, 1851-1955*, New York, Oxford, Berghahn.
- Klemm, O. (1911) *Geschichte der Psychologie*, Leipzig, Berlin, B. G. Teubner.
- Külpe, O. (1920) *Vorlesungen über Psychologie*, Leipzig, S. Hirzel.
- Kusch, M. (1999) *Psychological Knowledge. A social history and philosophy*, London, New York, Routledge.
- Lazarus, M. i Steinthal, H. (1860) Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie, *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, sv. 1, str. 1-73.
- Leary, D. E. (1978) The Philosophical Development of the Conception of Psychology in Germany, 1780-1850, *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, sv. 14 (2), str. 113-121.
- Louden, R. B. (2008) Anthropology from a Kantian point of view: toward a cosmopolitan conception of human nature, *Studies in History and Philosophy of Science*, sv. 39 (4), str. 515-522.
- Lyons, W. (1986) *The Disappearance of Introspection*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.
- Mill, J. S. (1866) *Auguste Comte and Positivism*, Philadelphia, J. B. Lippincott and Company.
- Mill, J. S. (1974) *A System of Logic Ratiocinative and Inductive: Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation*, Toronto, University of Toronto Press.
- Sachs-Hombach, K. (1997) Der Einfluß der Wissenschaftstheorie auf die Entwicklung der Psychologie im frühen 19. Jahrhundert, *Psychologie und Geschichte*, god. 7, sv. 4, str. 279-295.
- Schönrich, G. (1991) Kant und die vermeintliche Unmöglichkeit einer wissenschaftlichen Psychologie, *Psychologie und Geschichte*, god. 2, sv. 3, str. 130-137.
- Titchener, E. B. (1899) *A Primer of Psychology*, s.l., MacMillan.
- Titchener, E. B. (1899) *An Outline of Psychology*, 2. izd., New York, MacMillan.
- Wundt, W. (1883) *Logik*, Stuttgart, Ferdinand Enke.
- Wundt, W. (1888) Selbstbeobachtung und innere Wahrnehmung, *Philosophische Studien*, sv. 4, str. 292-309.
- Wundt, W. (1906 (1882)) Die Aufgaben der experimentellen Psychologie. U: *Essays*, 2. izd., Leipzig, Wilhelm Engelmann, str. 187-212.
- Wundt, W. (1921) *Logik*, 4. izd., Stuttgart, Ferdinand Enke.

SOURCES OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE – ACCORDING TO BRENTANO, 1874

SUMMARY

Various sources of psychological knowledge are systematically presented in this paper, on the basis of a thorough examination of Brentano's *Psychology from an Empirical Standpoint* (1874), particularly its first book, where some of the sources were closely dealt with, while the others were only mentioned in passing. Here, the term *sources* refers, first of all, to epistemic sources, such as introspection, perception, reason, memory, and testimony, secondly, to all the materials to be investigated by psychology, extending from personal experiences to social norms, works of art, etc., and, finally, to various methods used in psychological investigations of the materials. Additionally, Brentano's views on particular sources of psychological knowledge are presented, firstly, within the wider historical context of the problem of introspection, as stated by Kant, and Comte, and with solutions proposed by J. S. Mill, and Wundt, and, secondly, within the context of efforts made at the time by Lazarus and Steinthal, and Wundt, to found a new branch of psychology, the so-called *Völkerpsychologie*.

Key Words: Brentano, history of psychology, introspection, *Völkerpsychologie*

